

MAGYAR NYELVŐR

98. ÉVFOLYAM

1974. JANUÁR — MÁRCIUS

1. SZÁM

Arany János és a magyar nyelv

Egy ifjú barátom azt kérdezte tőlem, hogyan lehet, hogy — noha évtizedek óta foglalkozom Arannyal — a magam írói gyakorlatában oly kevés nyomát találni a költő hatásának. Azért szeretnék erre a kérdésre a nyilvánosság előtt válaszolni, mert azt hiszem, a személyes tapasztalat segítségével hitelesebben beszélhetünk Arany és a magyar nyelv kapcsolatáról, mint ha újrafogalmazzuk a közhelyeket, hogy ő „a magyar nyelv legnagyobb művésze”, hogy „szókincsének gazdagsága páratlan”, vagy hogy „Arany nyelve a magyar élet teljessége”. Persze csak néhány mozzanatra utalhatok így is: az egész kérdés kimeríthetetlen.

Ha megpróbálom megkeresni a magam munkáin azokat a kiütőbb vonásokat, amelyeket — ahogy ő mondta Petőfit vállalva — „szellemujja vont”, nem sokat találok. S mégis: kevés magyar költő, író van, akinek annyit köszönhetek, mint Arany. Miért lehet ez így? Azt gondolom, azért, mert Arany műve irodalmi köznyelvünk mindennapi kenyere. Vannak nagy íróink, költőink, akik minden képüket, kifejezésüket, gondolatmenetüket, szavukat oly mértékben átittatták a maguk egyéniségének jellegzetes ízeivel, színeivel, fényeivel, hogy aki nyomukba szegődik, szükségképpen utánzóvá lesz. Berzsenyit, Petőfit, Adyt, József Attilát nem lehet úgy követni, hogy a követő munkáján rajta ne legyen a mintakép jellemző, nemegyszer megbélyegző nyoma. Arany is voltak és vannak persze epigonjai; de ezeken inkább csak műfajainak, tárgyainak, hangulatainak hatása figyelhető meg, érhető tetten. Nyelvéből viszont — ahogy ő az őt megelőzőkéből — az egész utána következő magyar irodalom táplálkozott és táplálkozik, anélkül, hogy ezt a távolabbi, százados összefüggéseket nem ismerő olvasó — vagy akár író — észrevenné. Ahogy a mindennapi kenyeret is nagyjából mindannyian és mindenütt egyformán esszük meg, fogyasztjuk el, vesszük magunkhoz.

Általában azzal szokás ezt magyarítani, hogy Arany a nép nyelvét tette a nemzet nyelvévé. Ő maga többször is elmondta, hogy nyelvünk művészeként a szalontai népnek köszönhet legtöbbet. Ezért írhatta nyilván egyik kiváló magyarozója, hogy első művének, Az elveszett alkotmány nyelvén „a pusztán gyűjtött nyelv”. Pedig e furcsa verzeset szókészletének vizsgálata azt bizonyítja, hogy nem a népnyelvnek, hanem az emelkedő magyar reformkor teljes nyelvanyagának egyik leggazdagabb bányája nyílik meg a műben a kutató előtt. Régiség és újítás, diáktrefák és divatlapok, politikai agitáció és almanach-líra, deákos ékesszólás és piaci trefák szavai keverednek egymással, Vörösmarty, Kölcsey, Csokonai és Fazekas a hírlapok újdonságzaival vitázik vagy lép szövetségre, Vergilius, Osszián, Shakespeare és Byron az osztrák parodista Blumauer szomszédságába kerül; s ebben a mustos pezsgésben egy rendkívüli nyelvérzékű költőnek édesdeden játszó kísérletezései, botlásai és remeklései találhatók.

Az elveszett alkotmány így kezdődik:

Est vala hát, a kanász kalibája felé terelé már
 A rőfögő tábort, cifrán adtázva hol egyik,
 Hol másik karimás orrút, főleg pedig, ósi
 Furcsa szokása szerint, az *urát* tisztelve szitokkal;
 Jámbor földmivelők, honi kátyúkban felakadván,
 Marhabaráti doronggal üték a bünös lovat, ökröt,
 Emlegeték Istent, Krisztust, a szenteket olykor . . .

Vessük össze ezzel az éjszakának azt a képét, amelyet Toldi ötödik éneke idéz elénk:

Elfeküdt már a nap túl a nádas réten,
 Nagy vörös palástját künn hagyá az égen,
 De az éj erőt vett, csakhamar beronta,
 Az eget, a földet bakacsinba vonta . . .

Nemcsak a szemlélet és ábrázolás módjának különbsége — a keserűn realistáié és a kozmikus lebegésű költőié — tűnik fel, hanem a nyelv használatának, a szavak összeválogatásának, egybeillesztésének, sugalmazottságának különbsége is. A Toldi egyszerűsége, közvetlensége, vonzó tisztasága: fiatalosan zsúfolt, erjedően sűrű nyelv zavaros bőségéből szűrődött ki. Ezért is olyan telített: kristálytisztasága olyan forrásoké, amelyekben égi magasságokat s földmélyi sötétségeket megjárt vizek buggyannak felszínre. Illesszünk ide — csak úgy találomra — egy részletet a Buda halálából. Etele gyakorlatoztatja csapatait:

Igy a király napról sergét tőri napra;
 Néha meg álmából éjjel veri talpra,
 Esteli éhomra falatozván máskor,
 Megriad a kürtszó első harapáskor.
 De, ha nehéz munkán sanyarta eléggé,
 Hagy pihenőt közben; becsüli vendéggé . . .

Hol vagyunk már akár Az elveszett alkotmány forrón áradó bőségétől, akár a Toldi ösztönös biztonsággal megkeresett, megtalált és érvényesített könnyű rajzától! Tudatosan megvalósított tömörség ez, amelyben ritka virtuozitással ötvöződnek egybe népi és régi ízek, nyelvzene és képiesség, világos realizmus és nyelvi stilizáltság. Az aranyműves remeklése.

Az idézett három példa eléggé érezteti talán, hogy Arany nyelve nemcsak dús, sokszínű tenyészet, de a legkülönfélébb rétegeket magába rendező tudatos művészet alkotása is. A Koszorú szerkesztője 1853-ban azt írta, hogy kétszer tanult meg magyarul. Ezt a számot még növelhetnénk is. Csak a történelmi távlat és Arany roppant méretű nyelvi összefoglalása, amellyel úgy élünk, mint természetes tulajdonunkkal, egyszerűsíti két nyelvrétegre azt, ami Arany élete folyamán Magyarországon az emberek nyelvén, de még inkább az irodalomban élt, forgott. A Bolond Istók második énekében ily módon sorolja fel a költő az ifjúsága idején egymásra halmozódó nyelvi rétegeket:

Az első zsenge „Kis Tükör” modorban
 Nyolcéves gyermek dadogása volt;
 Haladva, Csokonait vette sorban,

„Légy-pókcstaról” víg eposzt dalolt;
Majd írt „Regét” is, mely az ősi korban
Egy képzelt várrom odvából huholt . . .

Jött majd az óda-kor: „Hová ragadtok
Pieri szűzek?” . . . s méltó szuszt keres
Elzöngni ott fenn, hol sas-szárnya csattog,
Minő félisten a vén esperes.
Virgiliusból is »scandálva« pattog
Egy hosszú ének, hexameteres —
Nem-ismert bűnökről itt egy satíra,
Ott egy Priap-vers, mit csak borhoz íra.

Most látszik, a következő darabból,
Hogy már az újabb nyelvben otthonos,
Mert rény a virtus, hullám lett a habból . . .

Maga ez az 1873-ból — tehát Arany évtizedes némasága idejéből — származó vers is újabb rétegek, a személyes-humoros-émlékező költő művelt, fővárosi nyelvének kibontakozását jelzi. De gondoljuk meg, addig már mi mindent kellett felszívnia, egybeszervítenie és közkinccsé tennie! A régi és vidéki nyelvek egymásba vegyülő rétegein a megismétlődő nyelvújítások és tisztítások egymást követő, keresztező, felfokozó vagy semlegesítő hullámai csaptak át. Hogyan tudott ebben a zavarban egységet teremteni?! Hadd idézzem erre nézve egy Madáchhoz 1861. november 5-én írt levelének részletét: „Talán nem hatott úgy át meg át a magyar népnyelv érzete — írja, a Tragédia nehézségeit gyengéden mentetgetve, új barátjának — mint o l y n a g y költőt kellene, az irodalmi nyelv pedig évek óta romlik, több-több idegenszerűt vesz magába. Talán előbb kaptad a német s általában az idegen kultúrát, hogysem a magyar nyelvszellem kitörülhetetlenül ette volna be magát nyelv-érzékedbe. Vagy ha nem így volna, úgy tán merészebb játékot űysz a nyelvvel, mint azt a nyelv m o s t m á r tűrhetné. A verstechnika pedig nagyon megkívánja a n y i l v á n o s gyakorlatot: én fölléptem óta igen-igen sokat tanul-tam e részben, noha azelőtt is azt hittem, hogy tudom.”

„A magyar nyelv érzete”: ez az, amit ő Nagyszalonta népének, ennek a törzsökös, színmagyar hajdúvilágnak köszönhetett. Ma inkább így mondanók: biztos nyelvérzéke volt az az irányító, megőrző, minden válságban biztonságot adó erő, amelyre egész életében, minden művében támaszkodott. Ennek birtokában mondhatta oly botlások láttán, amelyre a nyelvörzés perzekutorgrammatikusait teljesen kihozták sodrúkból: „nem a világ!” Mert sohasem csak egyes szavak, nyelvtani fordulatok feltehető vagy szabályokba foglalt helyessége, nem is hatásos egyéniességük, hangsúlyozott szépségük érdekelte, hanem a szólás épsége, a kifejezés tisztasága, tárgyyszerűsége, arányossága, használhatósága.

Arany az irodalmi nyelvnek olyan összegezésére törekedett, amelynek legfőbb szabálya: az irodalom, a költészet nyelve a nemzeti élet és műveltség nyelve legyen. Olyan nyelv tehát, amely az idők során felhalmozódott s nagyon összetett nyelvi kifejezőképzletekből mindent magába foglal, ami az élet teljes, művészileg felfokozott, értelmileg elrendezett gazdagságát a közösség minden rétege, tagja számára elérhetővé, átélhetővé és megérthetővé teszi. A népnyelvből azt, amit több nyelvjárásban használnak, vagy ami különös kifejező-

erővel bír, az egyéni nyelvújítások eredményeiből azt, amire a nyelv árnyaltossága, az új tartalmak kifejezése végett vagy a fölösleges idegen szavak helyett szükség van, amit az ép magyar nyelvérzék általánosan elfogadhatónak érez, a régiségből azt, ami századok tapasztalatait, gondolatait, ízeit őrzi anélkül, hogy valamilyen mesterkelt régiesség fitogtatott eszközévé lenne. Ennek az irodalmi nyelvnek kiképzését programszerűen is vállalta; Petőfivel, Keménnyel, Jókaiival, Gyulaival s más nagy kortársaival együtt meg is valósította: ezért óvott a hatvanas években „most már” a „nyelvvél űzött merészebb játék”-tól. Igen nagy súlyt vetett a közérthetőségre; ezért még szinte iskolamesteri, ahogy ő mondta „énektanári” szerepet is vállalt: főként innen a verseit kísérő szómagyarázó jegyzetek sokasága.

Arany számára — bár ismerte igazi értékét — nem a szó volt a legfontosabb. Költői műveiben — bár sokszor szólt igen nagy jelentőségéről — még a „szófüzés”: a folyamatos mondatszerkesztés sem, hanem a költői szándék, az ihletett látomás, a mondanivó lehetőleg teljes hitelű és közérthető kifejezése. Autonómiáját mindvégig — ha kellett nyílt szóval, ha kellett rejtőzködő, sebzett lélekkel, ha kellett elnémulva — megőrizte ez a magát eszmei közössége szolgálatában elégető, ritka szerénységű s ezért a látszólagos személytelenség lepleibe rejtőzködő mester. Ezen a téren is tanulhat tőle mindenki, aki az inasságból felszabadul, s maga is mesterré válik a magyar nyelv alkotó szolgálatában.

Mert fő feladatát első renden abban látta, hogy azt a nyelvi átlagot hozza létre, amelyre, úgy érezte, nyugodtan felépülhet az idegen befolyásoknak s hazai rombolásoknak mindegyre kitett, de lényegében mégis ép, eleven, az új hatásokat teremtő módon befogadni képes magyar irodalom. Innen fordulatainak, mondatainak közmondásszerű általános érvénye: az, hogy mindenki úgy él az ő eredeti leleményeivel, mintha saját maga lelt volna rájuk. S innen nyelvének a szó legnemesebb értelmében: európaisága: klasszikus örökség és elfogadott, közhasznúvá lett modernség egysége a nyelvi kifejezésben. A maga költői gyakorlatában a minden irányú alkotó befogadásra adott példát: mindent meg mert tanulni, mert mindenből azt vonta ki, amire szüksége volt. Mindent, amit kintről szerzett, a maga páratlan eredetiségű alkotóerejével itatott át; de mégis úgy, hogy amikor a vájtabb fülű és élesebb szemű figyelem a legbátrabb s legforradalmibb egyéni kísérletek eredményeit veszi is észre műveiben, ott, költészete legmagasabbra szárnyaló helyein is „a nyelv beszél a költő szájával”.

Keresztury Dezső